

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2-141-044.922Сков

DOI <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-2/21>**Бондаренко Г. П.**

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

ГЕНЕЗА ТРАНСФОРМАЦІЇ БІБЛІЙНИХ МОТИВІВ У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ Г. СКОВОРОДИ

У статті на багатому фактичному матеріалі висвітлено художню спадщину першого українського філософа Г. Сковороди крізь призму біблійного символізму. Авторкою наголошено, що дослідження біблійних алюзій та ремінісценцій як чільних репрезентантів сакрального у поетичному доробку поета має функціональне наповнення та ідейно-контекстуальну семантику.

В усі часи письменники і мислителі у своїй творчості зверталися до біблійної тематики. Протягом багатьох століть в українській культурі Біблія дарувала духовну підтримку, яку митці часто не знаходили у реальному житті. І справа не тільки в тому, що більшість біблійних сюжетів була схожою на ситуацію, в якій перебувала Україна протягом кількох останніх століть, але й у тому, що Святе Письмо давало віру у свого Бога і у свій народ, спонукало на боротьбу із поневолювачами, зміцнювало надію на те, що вихід із неволі буде знайдено, якщо слідувати Божим заповідям.

Важливу роль у становленні української літератури відіграла Біблія. Як відомо, християнство стало поштовхом до заснування писемної літератури, найпершим джерелом якої було Святе Письмо. Письменники давньої української літератури запозичували із Біблії теми, ідеї, сюжети, образи, жанри, які розвивали у своїй творчості. Не полишали цієї роботи і митці наступних поколінь, зокрема XIX століття.

У висновках підсумовано великий письменницький талант Г. Сковороди у гармонійному поєднанні біблійної символіки Старого і Нового Завіту. Зауважено, що зазначені трансформації підсилюють філософське звучання поетичного тексту, є свідченням релігійного світогляду автора, що є однією із характерних рис барокової літератури.

Ключові слова: Біблія, біблійні алюзії, біблійні ремінісценції, поетичний текст, символ.

Постановка проблеми. Із початком нової ери, третього тисячоліття значно відчутним є пошук інтересу до духовної спадщини минулого. Саме Біблія є ключем до інтерпретації мотивів і сюжетів у тканині художнього твору. Ми дотримуємося думки, що «різні аспекти вивчення рецепції Біблії в українській поезії розкривають широку панораму зустрічі-діалогу двох культур, виразно окреслюють загальнолюдські підвалини національного літературного процесу» [6, с. 94]. Освоєння проблематики і своєрідної поетики Святого Письма у контексті національної історії та європейської літературної традиції відкрило великі можливості щодо вияву творчої індивідуальності українських митців. Українська література – це література, яка сповідує християнські цінності, зокрема любов, самопожертву заради ближнього, віру в Бога і Христа, моральну пове-

дінку, що здійснюється за допомогою вільного вибору добра і зла. У цьому сенсі герой літератури майже завжди є вільним у повній згоді з основною християнською ідеєю про те, що Бог дає людині свободу і що у кінцевому підсумку вибір морального чи аморального вчинку залежить від особистої відповідальності людини.

Біблійні образи завжди були джерелом натхнення для письменників від давнини до сьогодення (Г. Сковорода, П. Куліш, Т. Шевченко, І. Франко, Леся Українка, О. Кобилянська та інші). На винятковій ролі книги книг у трансформації ідей і мотивів зауважував Іван Франко: «Біблію можна теж уважати збіркою міфів, легендарних і психологічних мотивів, які у самій Біблії опрацьовані в той чи інший спосіб, проте нині можуть бути опрацьовані зовсім інакше, відповідно до наших поглядів на світ і на людську природу.

В такому разі перед індивідуальністю поета відкривається справді широке поле...» [10, с. 264].

Процес трансформації українськими письменниками традиційних біблійних мотивів та образів здійснюється на різноманітних формально-змістових рівнях, зокрема одним із них виступає заголовок твору, який містить смислове навантаження (Т. Шевченко). Інший рівень рецепції полягає у дослідженні катаклізмів сучасного життя через осмислення вже відомих колізій (Леся Українка). Часто вдавалися митці на межі століть до художньо-стилістичного прийому алюзії, використовуючи сюжет чи образ (І. Франко).

Протягом багатьох століть людство із неослабним інтересом використовує спадщину, приховану у Біблії і творах різних видів мистецтва. Пригадаємо класичні зразки музики, такі як «Аве Марія» Ф. Шуберта, «Реквієм» В. А. Моцарта, «Реквієм» Л. ван Бетховена, «Страсті Господні за Матфієм» (ораторія) Й. С. Баха, «Месія» (ораторія) Г. Ф. Генделя, «Спасіння» (рок-опера) Т. Лін, «Ісус Христос – Суперзірка» (рок-опера) Е. Л. Уеббера.

Уяву майстрів пензля привертала образи і символи Святого Письма у таких картинах, як «Ілюстрації» Гюстава Доре; «Хрещення Христа», «Побиття Христа біля колони» П'єрроделла Франческо; «Поклоніння пастухів», «Христос у домі Симона Фарисея», «Зняття риз із Христа», «Вознесіння Христа», «День Трійці», «Апостоли Петро і Павло» Ель Греко; «Зцілення ерихонського сліпця», «Страшний суд» Луки Лейденського; «Валаам та ослиця», «Бенкет Валтасара», «Повернення блудного сина», «Христос і перелюбниця», «Христос зцілює хворих», «Христос в Еммаусі», «Зняття Ісуса із хреста», «Покладання Христа у труну», «Побиття камінням святого Стефана» Рембрандта; «Зведення Вавилонської вежі», «Побиття малят у Віфлеємі», «Шлях на Голгофу» Пітера Брейгеля Старшого; Гравюри на дереві Юліуса Шнорр фон Карольсфельда та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавча наука останнім часом поповнилася новітніми дослідженнями зазначеної проблеми, заповнюються лакуни у дослідженні трансформації біблійного матеріалу в українській літературі кінця XVIII – початку XIX століття. Аналіз досліджень зводиться до застосування біблійської символіки, опису сюжетних запозичень, потрактування євангельських образів із погляду на їхню художню цінність тощо.

Серед сучасних літературознавців біблійні мотиви та образи в українській літературі XIX–XX століть досліджують і коментують В. Антофій-

чук, А. Нямцу, В. Шевчук, М. Сулима, І. Бетко, С. Кирилук та інші. Однак вивчення трансформації біблійної тематики у поетичному контексті ще не було спеціальним об'єктом дослідження і потребує докладного аналізу, зокрема з огляду на авторські мистецькі надзавдання, специфіку естетичного світогляду і творчої манери.

Творчість першого українського філософа, байкаря і письменника Г. Сковороди завжди привертала увагу дослідників із різних ракурсів у всі часи. Варто зазначити ґрунтовні дослідження творчості Г. Сковороди, зокрема Д. Багалія, Д. Чижевського, Л. Махновця, І. Іваньо, О. Мишанича, В. Шевчука, Л. Ушкалова та багатьох інших. Жоден сучасний дослідник не оминає того факту, що вся творчість Григорія Сковороди нерозривно пов'язана із Біблією (В. Сулима, Г. Паласюк, В. Романець, В. Нічик та інші).

Сучасна дослідниця епістолярію письменників Галина Мазоха виокремила діалогічні зв'язки листів Г. Сковороди із Біблією і творчістю представників античності. Докладно проаналізувавши епістолярний доробок і зосередивши увагу на ролі Біблії, ремінісценціях у листах, активному цитуванні визначних філософів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура, Сенеки та інших, вона дійшла висновку, що «смысл форми, якої набуває епістола у творчості письменника, полягає у свідомому «відтворенні» її структури, в освоєнні не стільки зовнішніх ознак кореспонденцій, скільки її внутрішньої суті: інтимного «ти», довірливих інтонацій товариської розмови, гострого відчуття співрозмовника, особливого слова – слова звернення» [4, с.46].

До аналізу зразків сакральної і літературної псалмової лірики звернулася у кандидатській дисертації Вероніка Чотарі. На прикладі творчості Г. Сковороди, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка та інших дослідниця виокремила провідні риси жанру літературного псалма, наголошуючи на його винятковій національній самобутності.

Вперше у вітчизняній медієвістиці Наталією Левченко здійснена спроба комплексного вивчення місця та ролі біблійної герменевтики у творах давньої української літератури X–XVIII століть. У чотирьох розділах проаналізовано біблійну герменевтику як об'єкт історико-літературних студій, простежено шлях становлення і розвитку біблійної герменевтики як науки, встановлено рівень вивчення біблійної герменевтики в українському літературознавстві, простежено шляхи запозичення та етапи розвитку біблійної герменевтики в українській перекладній та оригінальній літературі старокиївської доби.

Постановка завдання. Мета роботи – дослідження специфіки рецепції та авторського наповнення біблійних мотивів, образів у художній спадщині Г. Сковороди; розкриття біблійної символіки та аналіз місця і функціонування біблеїзмів.

Виклад основного матеріалу. Перше використання Біблійного матеріалу як історичного джерела науковці зафіксували у «Повісті временних літ». Згодом звернення до цього тексту продовжили і літописці, а з часом вплив Святого письма позначився на ораторській і життєвій літературі. Невипадково, що не оминув цього впливу український мислитель Григорій Сковорода.

Парадигма барокового мислення, що мала виразний релігійний колорит, повною мірою позначена у спадщині Г. Сковороди. Слушним є зауваження сучасних дослідників: «Він, безперечно, був людиною нового часу, синтезувавши Платонове сприйняття Біблії, поєднавши античні та християнські традиції, гармонізувавши духовний і матеріальний світи. Святе Письмо у Григорія Сковороди стало основою пізнання природної, гармонійної людини, того мікрокосму із її подвійною натурою, видимою і невидимою» [5, с. 75]. Визнаним є факт, що у творчості Г. Сковороди Біблія посідає провідне місце, оскільки «для нього є плоттю і духом, божевіллям і мудрістю, морем і гаванню» [7, с. 28] та завжди ця книга була супутницею життя. Навіть у листах до учня, друга, першого біографа М. Ковалинського настанови вихователя ґрунтуються на Біблії, творах античних письменників, філософів і митців епохи Відродження, зокрема Горація, Сенеки, Платона, Плутарха, Сократа, Діогена, Вергілія, І. Злотоуста, Е. Роттердамського, П. Мандзоллі та інших. Із притаманним Г.Сковороді дидактизмом він писав, що слід шукати щастя у Господі, мати Біблію за авторитет: «Якщо ти ще не бачиш, що весь рай – це тверде збереження та дотримання Божих заповідей...» (лист 1763 р.) [9, с. 86]; «Якщо вогонь у твоїх грудях справжній і щирий, то згорить усе, що в них земного, щоб ти коли-небудь став чистим серцем і побачив Бога» (лист 1762 р.) [9, с. 47]

Поет першим у мистецтві звернув увагу на закодованість символів, він інтерпретував Святе Письмо у філософських працях, навчанні, художніх творах, а також своїм життям – принципами, вчинками, стилем. З огляду на докладне вивчення тексту, український філософ наголошував на низці суперечностей: «Письменник спонукав бачити у Біблії світ символів, за допомогою вдумливого осмислення яких людина спроможна глибше пізнати і навколишній світ, і саму себе

у цьому світі» [10, с. 76]. На подібних акцентах зупиняється і В. Шевчук: «Філософ висміює «історіальний вздор» Святого письма, вважаючи, що там є багато неправди і суперечностей, невідладностей, які часто суперечать законам природи, але Біблія як світ символів, вістив Сковорода, може бути джерелом пізнання людиною самої себе і світу» [1, с. 318]. Ми цілком поділяємо думку сучасної дослідниці Зоряни Лановик: «За час існування Біблія здобула визнання не тільки як релігійна книга християнства, але як складний духовно-культурний феномен людства. Незважаючи на її текстову природу, ніхто зі світових літературознавців не вважає її художнім твором і не прирівнює до зразків літератури, беручи до уваги низку особливостей, невластивих літературним творам» [3, с. 7].

Збірка «Сад божественних пісень» написана на мотиви псалмів зі Святого Письма. До кожного вірша підібрано епіграф, який є квінтесенцією твору. Сучасна дослідниця Н. Горбач зауважує: «Поставивши епіграфи перед кожною піснею, поет дав ключ для розуміння авторської концепції циклу, наголосив на окремих аспектах віршів, націлив на виявлення не завжди очевидного смислу» [2, с. 73]. Буває, що до одного вірша наводяться кілька епіграфів, наприклад, 6 пісня містить епіграфи із книг Одкровення і Буття, пісня 8 – епіграфи із пророцтв Захарії та Ісаї, пісня 9 – епіграфи із пророка Ісаї і псалма 143, пісня 12 – епіграфи з євангелія від Матфея і книги премудрости Ісуса, сина Сирахового, пісня 19 – епіграфи із послання апостола Павла до ефесян та із 90-го псалма, пісня 20 – епіграфи із псалмів 23, 47 та євангелія від Матфея.

Цікаво, що збірка містить 30 віршів, написаних у різний час, однак об'єднаних після 1785 року. Число обрано поетом не випадково, оскільки у біблійній традиції воно позначало повноліття, досконалість. Йосиф став правителем Єгипту у тридцять років, сини Левія допускаються до служіння у скинії завіту із тридцяти років, Давид обійняв царювання у державі Ізраїль у 30 років, «Сам Ісус, коли розпочинав (свою діяльність), мав яких років тридцять». У старозавітні часи тридцять років вважались віком, потрібним для навчання інших, для початку священного служіння. Цілеспрямований добір до збірки тридцяти поезій виявляє усвідомлення автором свого життєвого досвіду як достатнього для того, щоб ділитися власними роздумами з читачем.

Зважаючи на любов поета до символічного змалювання дійсності, ми можемо пояснити

і символічність назви, адже сад уподібнюється Едему, це місце для розвитку людського духу. Тут архетип саду охоплює «поля зелені» [8, с. 78], «діброву зелену» [8, с. 81] як символи спокою і тиші, душевної чистоти і свободи, які можна досягнути лише в Едемі:

Весна люба, ах, прийшла! Зима люта, ах, пройшла!

Уже сади розцвіли й солов'їв навели.

Геть, печале, геть відсінь! Не нівеч ти красних сіл!

Біжи собі в болот, у підземні ворот.

В пекло повертай назад! Не для тебе рай і сад!

Душа моя процвіла, радостімені дала.

Щасний той і без утіх, хто подужав смертний гріх.

Душа його – Божий град, душа його – Божий сад.

Завжди родить сад квітки, завжди плід згина гілки [8, с. 82].

Як відомо, під час компонування збірки Сковорода не дотримувався хронологічного порядку, а підкорив його певному ідейно-естетичному завданню, у здійсненні якого організуюча роль належить епіграфам – цитатам із Біблії. Провідні мотиви у збірці – це барокові мотиви уславлення Христа, любові до нього і посвяти себе йому, здолання пристрастей суєтного світу, відкидання влади плоті над душею.

Хоча ставлення Сковорода до Біблії було неоднозначним, про що ми зазначали вище, все ж таки по духу поезія має всі ознаки високого релігійного гатунку. Цитати для епіграфів поет переважно знайшов у книгах Біблії, таких як Буття, Вихід, Псалтир, Пісня над піснями, Приповісті Соломонові, Мудрість Сирахова, Книги пророків Ісаї, Захарії, Йони, Авакума, Євангелія від Матвія, Луки, послання апостолів Павла, Івана, Якова, Об'явлення Івана Богослова. Найбільше цитуються псалми царя Давида (Псалтир). На сторінках «Саду божественних пісень» є також цитати із богослужбових текстів і молитов. Видається очевидним, що Сковорода, який деякий час був співаком придворної капели, добре знав не тільки Біблію, але і богослужіння.

Надписом першої пісні є цитата із 118 псалма: «Блаженіне порочни в путь, ходящи в законі Господни» [7, с. 20]. Цей псалом має особливе значення на заупокійному вечірньому богослужінні, яке називається парастас. Його читають під час церковного відспівування людини. Тобто цей вірш наводить християнина на роздуми про нетривалість людського життя і необхідність підготовки до вічності.

У четвертій пісні надписано: «С нами Бог, разумеитеязыцы» [6, с. 26]. Ці слова є у книзі

пророка Ісаї (Іс.8:10). У православному богослужінні цей вислів пов'язаний із великим повечір'ям у Святвечір Різдва Христового та Богоявлення.

У тексті п'ятої пісні є такі слова: «Діва херувімовглавна» [6, с. 28]. Це перифраз давньої молитви «Достойно єсть», яка звеличує Богородицю. Слова «Честнейшую херувим» серед християн сприймаються як заява про верховенство благодаті Божої Матері над ангелами. Цю молитву щоденно, крім Великого Посту, співають на богослужінні.

У шостій пісні є вислів: «И ты, быстротекущий, возвратися, Иордане» [6, с. 30]. У святому Письмі це слова 113 псалма, які сповіщали про велику подію Хрещення Господнього (Пс. 113,5). «Там висит врач мой, меж двою злодею» [6, с. 35], – так сказано у восьмій пісні. Відомий факт, що Ісус зцілював хворих, які до Нього приходили.

П'ятнадцята пісня особлива, оскільки присвячена темі перебування Христа у гробі: «Лежишь во гробе, праздуешь субботу...» [6, с. 51], – так написано у першому рядку. Весь вірш є стислою формулою богослужіння Великої Суботи, коли у піснеспівах розкривається тема знаходження Христа у гробі перед Воскресінням.

Побіжний аналіз біблійних алюзій ще раз доводить думку самого Г. Сковорода, що саме під впливом Книги книг народилися кращі його твори.

Висновки і пропозиції. У всі часи письменники і мислителі у своїй творчості зверталися до біблійної тематики. Протягом багатьох століть в українській культурі Біблія дарувала духовну підтримку, яку митці часто не знаходили у реальному житті. І справа не тільки в тому, що більшість біблійних сюжетів були схожими на ситуацію, в якій перебувала Україна протягом кількох останніх століть, але і в тому, що Святе Письмо давало віру у свого Бога і у свій народ, спонукало на боротьбу із поневолювачами, зміцнювало надію на те, що вихід із неволі буде знайдено, якщо слідувати Божим заповідям. Важливу роль у становленні української літератури відіграла Біблія. Як відомо, християнство стало поштовхом до заснування писемної літератури, найпершим джерелом якої було Святе Письмо. Письменники давньої української літератури запозичували із Біблії теми, ідеї, сюжети, образи, жанри, які розвивали у своїй творчості. Не полишали цієї роботи і митці наступних поколінь, зокрема XIX століття.

Біблію справедливо вважають одним із найчастіших інтекстових компонентів у створенні нових текстів.

У межах результатів дослідження можна намітити перспективу подальшого використання компаративного підходу до вивчення біблійних мотивів

та образів у творчості Г. Сковороди і М. Вінграновського, а також варто проаналізувати інтерпретацію біблійної теми у прозовій спадщині митця.

Список літератури:

1. Білоус Н. Валерій Шевчук про вивчення Біблії в школі. *Волинь-Житомирщина*. 2010. № 20. С. 312-323.
2. Горбач Н. В., Славна І. М. Роль біблійних епіграфів у збірці «Сад божественних п'єсней». *Вісник Запорізького національного університету*. 2008. № 1. С. 73-77.
3. Лановик З. Художня природа Біблійних текстів: проблема рецепції та інтерпретації. *Вісник Житомирського педуніверситету*. 2004. Вип. 16. С. 7-11.
4. Мазоха Г. Епістолярна спадщина Григорія Сковороди в контексті європейської епістолярної традиції. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2018. Вип. 36. Т. 1. С. 41-46.
5. Манюх Н., Судук І. Роль біблійних порівнянь у творчості Григорія Сковороди. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Випуск 678. С. 75-79.
6. Сад Божественних пісень. Підготовка тексту, передмова та коментарі Л. Ушкалова. Харків: Майдан, 2011. 128 с.
7. Сас А. А., Урсані Н. М. Художня своєрідність біблійної тематики у збірці «Палімсести» Василя Стуса. *Вісник студентського наукового товариства*. 2018. № 2. С. 94-97.
8. Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1983.
9. Сковорода Г. Листи до Михайла Ковалинського. Упорядкування, передмова, примітки і коментарі проф. Л. Ушкалова. Харків, 2012. 184 с.
10. Сулима В. Біблія і українська література: навчальний посібник. Київ: Освіта, 1998. 400 с.
11. Франко І. Зібрання творів у 50-ти т. Т. 27. Київ, 1980. 463 с.

Bondarenko G. P. GENESIS OF TRANSFORMATION OF BIBLICAL MOTIVES IN H. SKOVORODA'S POETIC HERITAGE

The rich factual material highlights the artistic heritage of the first Ukrainian philosopher H. Skovoroda through the prism of biblical symbolism. The author emphasizes that the study of biblical allusions and reminiscences as the main representatives of the sacred in the poet's heritage has a functional content, and ideological and contextual semantics.

At all times, writers and thinkers have addressed the biblical themes in their works. In Ukrainian culture, the Bible has given spiritual support that artists could not often find in real life for many centuries. The reason was not only that many biblical plots were similar to the situation in Ukraine in the last few centuries, but also that the Scriptures gave faith in their God and their people, encouraged the fight against oppressors, strengthened the hope that a way out of captivity would be found by following God's commandments.

The Bible played an important role in the formation of Ukrainian literature. As we know, Christianity was the impetus for the development of written literature, and the Holy Scriptures were its first source. Writers of ancient Ukrainian literature borrowed themes, ideas, plots, images, genres from the Bible, and developed them further in their works. Writers of the next generations continued this tradition, particularly in the 19th century.

The conclusions summarize the great literary talent of H. Skovoroda in the harmonious combination of biblical symbolism of the Old and New Testaments. The paper notes that these transformations enhance the philosophical meaning of the poetic text. They are the evidence of the author's religious worldview, which is one of the characteristics of Baroque literature.

Key words: Bible, biblical allusions, biblical reminiscences, poetic text, symbol.